

Joanna CZOGAŁA
Racibórz

Zapożyczenia z języka czeskiego w gwarze gminy Krzanowice

Teren Górnego Śląska, do którego należy gmina Krzanowice, to obszar o bardzo ciekawej historii. Przez pewien okres należał on do Polski, do Republiki Czeskiej i do Prus, co pośrednio wynika z usytuowania gminy Krzanowice. Graniczy ona od południa z czeskimi miastami Strachowice (*Strahovice*) oraz Kuchenna (*Chuchelna*), a od zachodu, północy i wschodu z Pietrowicami Wielkimi, Raciborzem oraz Krzyżanowicami. Te bezpośrednie kontakty gminy Krzanowice z Czechami utrzymują się do dnia dzisiejszego (od 2001 r. miasto Krzanowice utrzymuje zwłaszcza kontakty gospodarczo-kulturalne z przygranicznymi miastami czeskimi). Można to zauważyć zarówno w tujejszym folklorze (szerzej patrz Szymańska 2009), jak też w zakresie języka (por. Dejna 1953, 1991, Majowa 2000 i inne).

Większość mieszkańców gminy Krzanowice potrafi posługiwać się zarówno językiem polskim, jak i czeskim, na co ma wpływ położenie geograficzne, bliskie sąsiedztwo Republiki Czeskiej oraz podobieństwo języków. Oba języki należą do grupy języków zachodniosłowiańskich, dlatego pomiędzy polszczyzną i czeszczyzną występują liczne podobieństwa, dzięki czemu Polak zamieszkały na terenie przygranicznym (jakim jest gmina Krzanowice) i jego sąsiad Czech w sprawach codziennych bez większych problemów potrafią się z sobą porozumieć. (Oczywiście, stopień znajomości drugiego z języków jest różny u poszczególnych mieszkańców gminy.)

Wielu mieszkańców do dziś posiada rodziny w czeskich przygranicznych wioskach, co wynika z faktu, iż terenów gminy w wiekach wcześniejszych nie rozdzielala granica (należały albo do Austro-Węgier albo do Prus), dopiero w XX wieku zostały podzielone między

dwa państwa, tj. Polskę i Czechosłowację. Lata, w których ziemie gminy Krzanowice wchodziły w skład Czechosłowacji, wywarły ogromny wpływ na język, którym w dzisiejszych czasach posługują się mieszkańcy gminy. Nazywany jest on tutaj *gwarą morawską*, w rzeczywistości jest to mieszanka języków: polskiego, czeskiego oraz niemieckiego.

Na przełomie grudnia 2007 r. i stycznia 2008 roku wśród mieszkańców wyżej wymienionej gminy przeprowadzona została ankieta nt. „Język czeski w gwarze gminy Krzanowice”, której celem było zwerifikowanie stanu gwary Krzanowic, zapisanych nie tylko w latach pięćdziesiątych (por. Dejna 1953, *Teksty gwarowe ze wsi Krzanowice* 1957), ale także i późniejszych (por. Majowa 2000)¹. Jej efektem jest materiał leksykalny, zawierający 60 jednostek hasłowych, bohemizmów, utrzymujących się w analizowanej gwarze².

Trudno by szukać języka, który posiadałby jedynie rodzime elementy. Każdy język bowiem zawiera określoną (mniejszą lub większą) liczbę zapożyczeń. Wpływ na ich ilość mają najczęściej kontakty gospodarczo-kulturalne między społecznościami (szerzej rzecz ujmując: narodami, państwami). Warto zwrócić uwagę na fakt, że z dwóch języków, które mają ze sobą kontakt, oddziałuje zwykle ten język, którego naród jest na wyższym poziomie rozwoju ekonomicznego i kulturalnego, co znaczy, że może być wzorem do naśladowania.

Zapożyczeniami są najczęściej wyrazy, rzadziej morfemy (prefiks lub sufiks) czy zdania, a już sporadycznie fonemy czy głoski (por. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* 1993, s. 616). Dzięki nim możemy dowiedzieć się, z jakimi narodami dane społeczeństwo utrzymy-

¹ Zacytujmy tutaj wypowiedź Zdzisława Stiebera, który prowadził badania terenowe dotyczące gwary wsi Krzanowice: „dwie wsie, których słownictwo badamy, to czyste polskie Krzyżanowice i odległe od nich około 10 km na zachód „morawskie” Krzanowice (po czesku Křenovice, w miejscowej gwarze Křynovice)” (Stieber 1974, s. 71).

² W niniejszej analizie ograniczę się do omówienia jedynie rzeczowników, czasowników, przymiotników oraz przysłówków.

wało lub utrzymuje kontakty. Z analizy ankiety „Język czeski w gwarze gminy Krzanowice” wynika, że państwo czeskie utrzymywało i do dnia dzisiejszego utrzymuje żywe kontakty z gminą Krzanowice, czego efektem są m.in. zebrane bohemizmy (por. *Aneks*). Zgromadzone jednostki leksykalne będą analizowane pod względem: fonologicznym, graficznym, morfologicznym oraz semantycznym.

1. Zapożyczenia fonetyczne

System fonologiczny języka czeskiego różni się od systemu fonologicznego języka polskiego. Dotyczy to nie tylko różnic ilościowych (w języku czeskim występują samogłoski długie oraz dyftongi czego brak w języku polskim), ale również różnic artykulacyjnych poszczególnych fonemów. Jedną z najbardziej istotnych różnic, jest wymowa samogłoski [y], która w języku czeskim jest określana jako *twarde i* i dlatego wymawiana jak samogłoska [i] (twardość tu oznacza, że występuje po spółgłoskach twardych). Z kolei w języku polskim samogłoskę [y] wymawiamy nieco inaczej, niż [i] (niżej i bardziej do tyłu), np.: czes. *bohatý* [bohatí] – pol. *bohater* [bohater], czes. *sýr* [sír] – pol. *syr* [syr]. Z tego względu w wyrazach czeskich spotyka się wymowę spolszczoną grafemu <y> (por. powyższe przykłady). W pozostałych przypadkach spolszczeniu uległa nie tylko sama samogłoska, ale także i poprzedzająca ją spółgłoska, np. czes. *hořký* – krzan. *horzki* [hošk'i], na co miał wpływ analogiczny wyraz polski (por. *gorzki*).

Kolejną z różnic między czeszczyzną a polszczyzną jest występowanie w języku czeskim sonantów, czego brak w języku polskim. Sonantami są *r* oraz *l* w otoczeniu spółgłosek (CrC lub ClC, gdzie C oznacza spółgłoskę). Najczęściej występujący w zapożyczeniach gwary Krzanowic sonant to *r*. W gwarze morawskiej sonant ten jest realizowany: samogłoską [y] + spółgłoską [r], czyli powstaje „zbitka” [yr]. Podobną sytuację zauważamy w gwarze krzanowickiej, np. czes. *hrnek* – krzan. *hyrnek*, czes. *hrdlo* – krzan. *hyrdło*, czes. *smrdět* – krzan. *smyrdzieć*.

Jak wynika z zebranego materiału, z 60 zapożyczeń czeskich około 15 leksemów zachowuje pisownię czeską, np.: czes. *holub* – krzan.

holub, czes. *noha* – krzan. *noha*. Natomiast w ponad 40 jednostkach występują zmiany zarówno w pisowni, jak i w wymowie, co świadczy o adaptacji fonetyczno-graficznej w zakresie:

- a) zamiany spółgłosek (lub tylko grafemów):
 - ř → rz: czes. *farář* – krzan. *fararz*,
 - l → ł: czes. *vlas* – krzan. *włas*, czes. *kolo* – krzan. *koło*, czes. *hlava* – krzan. *hlawa*,
 - v → w: czes. *dechovka* – krzan. *dechowka*,
 - č → cz: czes. *večer* – krzan. *weczer*;
- b) redukcji grafemu spółgłoskowego, a tym samym spółgłoski [h]:
 - lh → l: czes. *kalhoty* – krzan. *kaloty*;
- c) zamiany grafemu samogłoskowego czeskiego na polski i redukcji iloczasu:
 - ý → y: czes. *brýle* – krzan. *bryle*, czes. *sýr* – krzan. *syr*, czes. *modrý* – krzan. *modry*, czes. *bohatý* – krzan. *bohater*,
 - á → a: czes. *krásná* – krzan. *krasna*, czes. *mraz* – krzan. *mraz*, czes. *svátek* – krzan. *swatek*,
 - í → i: czes. *komin* – krzan. *komin*,
 - í → aj: czes. *zítra* – krzan. *zajtra*,
- d) zamiany grafemu i ściągnięcia typowego gwarom polskim:
 - é → i: czes. *zahlédnout* – krzan. *zahlidać*.

Powyższe zestawienie wykazuje, że pożyczki te przedostały się do gwary w większości drogą ustną, o czym świadczy sposób zapisu, zgodny z wymową analizowanych leksemów w języku czeskim podobną do wymowy polskiej (z wyjątkiem iloczasu).

2. Zapożyczenia morfologiczne

Jak wcześniej wspomniano, wśród analizowanych jednostek leksykalnych wyróżniono 60 zapożyczeń rzeczownikowych, czasownikowych, przymiotnikowych oraz przysłówkowych, ponieważ – jak twierdzi E. Mańczak-Wohlfeld – najczęściej zapożyczane są właśnie rzeczowniki, później czasowniki, przymiotniki, przysłówki (por. Mańczak-Wohlfeld 1995, s. 48). Z sześćdziesięciu zebranych jedno-

stek trzydzieści pięć to rzeczowniki, dziewięć to czasowniki, pięć to przymiotniki, trzy to przysłówki. Potwierdza to tradycyjny (czy naturalny) sposób przejmowania wyrazów obcych, znany w innych gwarach czy językach. Spośród analizowanych zapożyczeń czeskich do gwary krzanowickiej przejęto najwięcej rzeczowników w rodzaju męskim. Jest to dwadzieścia jednostek leksykalnych, np. *hrnek*, *komín*, *pec*, *kostel*, kolejnych dziesięć to rzeczowniki w rodzaju żeńskim, np. *cesta*, *dechovka*, *hlava*, natomiast najmniej rzeczowników jest w rodzaju nijakim (pięć) np. *zeli*, *hrdlo*.

Analiza zebranego materiału pokazuje, że podczas przenikania bohemizmów do gwary krzanowickiej, podobnie jak w przypadku zapożyczeń angielskich w języku polskim (por. Mańczak-Wohlfeld 1995, s. 56), o przydzieleniu danego rodzaju najczęściej decyduje:

- forma dodanego sufiksu rodzimego;
- struktura wygłosu zapożyczonej jednostki leksykalnej;
- forma graficzna zapożyczenia;
- znaczenie wyrazu zapożyczonego i jego relacja do rodzaju gramatycznego leksemu o podobnej semantyce w języku-biorcy.

Rodzaj męski otrzymują te rzeczowniki, które są graficznie zakończone na spółgłoskę, np. *hyrnek*, *holub*, *kostel*, *włos*, *syr*, *kneflík*. Dodatkowo maskulinizacji ulegają również niektóre wyrazy zakończone na *-e*, np. *bryle*, lub te, które występują tylko w liczbie mnogiej, np. *dwerze* lub *wrata*. Rodzaj żeński otrzymują te pożyczki czeskie, które najczęściej są zakończone na samogłoskę *-a* np. *cesta*, *dechovka*, *ruka*, *noha*. Istnieją także wyrazy obce rodzaju żeńskiego, które poprzez analogię do odpowiednika w języku polskim otrzymują rodzaj żeński, np. *kuchyň* – przez analogię do polskiego *kuchnia*. Rodzaj nijaki z kolei otrzymują rzeczowniki, które zakończone są na samogłoskę *-o*, *-e* lub *-i*, np. *hyrdlo*, *zeli*. Zapożyczone rzeczowniki odmieniają się według polskich paradygmatów, co świadczy o ich przyswojeniu na płaszczyźnie morfologicznej (fleksyjnej).

Wśród zebranych bohemizmów sporo jest również czasowników. Prawie każdy czasownik otrzymał polski sufiks. Najczęstszy sufiks to *-ać*, np. *hrać*, *śnidać*, *-ować*, np. *tancować*, pozostałe to: *-uć*, np. *tah-*

nuć, oraz *-eć*, np. *smyrdzieć*. Czasowniki zapożyczone z języka czeskiego odmieniają się według polskiego wzoru koniugacyjnego.

Przymiotniki w języku czeskim kończą się na długie samogłoski i odmieniają się w języku czeskim według wzorów: twardego, zakończonego na samogłoskę *-ý* (wzór *mladý*) lub miękkiego, zakończonego na samogłoskę *-í* (wzór *jarní*). Warto tu podkreślić, że do gwary krzanowickiej zapożyczone zostały przymiotniki należące do tzw. wzoru twardego, czyli zakończone na samogłoskę *-y*, np. czes. *bohatý* – krzan. *bohaty*.

3. Zapożyczenia leksykalne

Językoznawcy polscy uważają, iż można w tej adaptacji rozważyć dwa zagadnienia: zmiany znaczeniowe, do których dochodzi w trakcie zapożyczania wyrazów, oraz rozróżnianie dziedzin, w jaki skład wchodzi te leksemy (por. Mańczak-Wohlfeld 1995, s. 66).

Pożyczki z języka czeskiego w gwarze krzanowickiej w większości nie ulegają w trakcie procesu zapożyczania zmianom znaczeniowym. Jak wynika z analizy zgromadzonego materiału niemal wszystkie zapożyczone wyrazy posiadają to samo znaczenie, jakie mają w języku czeskim np. *kuchyň* oznacza ‘pomieszczenie przeznaczone do gotowania’, wyraz ten posiada to samo znaczenie zarówno w gwarze krzanowickiej, jak i w języku polskim; *bryle* (krzanowickie *bryle*, polskie *okulary*), to ‘para szkielek optycznych w oprawie, służących do korygowania wad wzroku’. Tu również mamy do czynienia z takim samym znaczeniem w języku czeskim, w gwarze krzanowickiej i w języku polskim. Różnicę znaczeniową między językiem czeskim a analizowaną gwarą obserwujemy w haśle *dechovka*. W języku czeskim wyraz ten oznacza ‘orkiestrę dętą’ lub ‘zabawę, na której przygrywa orkiestra dęta’, w polszczyźnie zaś to ‘zabawa taneczna przy instrumentach dętych’. Mamy więc tutaj zjawisko zawężenia znaczenia wyrazu zapożyczonego. Tego typu wyrazy należą jednak do odosobnionych przykładów.

* * *

Analiza zebranego materiału wskazuje, że zapożyczenia czeskie w większości przypadków uległy spolszczeniu, przystosowując się do polskiej (a tym samym i krzanowickiej) wymowy, pisowni czy morfologii. Świadczy o tym adaptacja pożyczek w badanej gwarze. Jednak obecność tak wielu wyrazów zapożyczonych z języka czeskiego jest potwierdzeniem bliskiego pokrewieństwa czeszczyzny i gwary krzanowickiej.

W przeprowadzonych ankietach znajdowało się również pytanie, czy mieszkańcy gminy orientują się, co i kiedy miało wpływ na przenikanie wyrazów czeskich do ich gwary. 90% ankietowanych odpowiedziało, iż zapożyczenia zaczęły przenikać już podczas pierwszej wojny światowej. W tym czasie zmieniał się ustrój polityczny obu państw. Można więc wysnuć wniosek, iż wydarzenia historyczne wywarły ogromny wpływ na język. Równie ważne jest położenie gminy. Sąsiedztwo z Czechami odgrywa dużą rolę w życiu codziennym mieszkańców gminy Krzanowice. Mieszkańcom często zdarza się wyjeżdżać na zakupy do Czech. Będąc w tym kraju posługują się językiem czeskim (oczywiście nie w pełni dobrze). Rozwija się również współpraca kulturalno-gospodarcza z miastami czeskimi.

Warto jednak zaznaczyć, że wiele z przytoczonych w aneksie wyrazów istniało w gwarach śląskich już dużo wcześniej, z czego mieszkańcy Krzanowic nie zdają sobie sprawy, przypisując temu procesowi zapożyczania własny udział (np. *fararz*, *topić*, *wrata* itd.). Ponadto, jak podaje Marcela Szymańska, która prowadziła badania tej gwary w późniejszym okresie, „zakres użycia gwary w badanej miejscowości jest dość zróżnicowany, szczególnie pod względem pokoleniowym. Najstarsze pokolenie mieszkańców Krzanowic, które uczęszczało do szkół niemieckich, nie zna w ogóle języka ogólnopolskiego, posługuje się więc wyłącznie gwarą lub gwarą z wtrąceniami niemieckimi. Wśród średniego i młodszego pokolenia mieszkańców badanej miejscowości obserwuje się progresywne ograniczanie w użyciu gwary. Wprowadza ono do wypowiedzi słownictwo gwarowe lub

język ogólnopolski w zależności od sytuacji komunikacyjnej” (Szymańska 2009, s. 18).

Literatura

- Dejna K., 1953, *Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*. Część II, Łódź.
- Dejna K., 1991, *Z zagadnień ewolucji oraz interferencji językowej*, Łódź.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego* pod red. K. Polańskiego, Warszawa 1993.
- Majowa J., 2000, *Słownik porównawczy dwóch wsi śląskich, Krzanowic i Krzanowic*, [w:] *Słowiańskie słowniki gwarowe*, red. H. Popowska-Taborska, Warszawa, s. 53–63.
- Mańczak-Wohfeld E., *Tendencje rozwojowe współczesnych zapożyczeń angielskich w języku polskim*, Kraków 1995.
- Stieber Z., 1974, *Świat językowy Słowian*, Warszawa.
- Szymańska M., 2009, *Gwara Krzanowic w powiecie raciborskim*, Racibórz–Krzanowice.
- Teksty gwarowe ze wsi Krzanowice w powiecie raciborskim*, 1957, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” II, Warszawa., s. 270–319.

Aneks

Bohemizmy w gwarze gminy Krzanowice

bohaty czes. *bohatý* – pol. *bogaty*

bryle czes. *brýle* – pol. *okulary*

cesta czes. *cesta* – pol. *droga*

czerny czes. *černý* – pol. *czarny*

dechowka czes. *dechovka* – pol. ‘zabawa taneczna przy instrumentach dętych’

dziedzina czes. *dědina* – pol. *wieś*

dziwać się czes. *dívát se* – pol. *patrzeć*

dwerze czes. *dveře* – pol. *drzwi*

dźwihnuć czes. *(z)dvihnout* – pol. *podnieść*

fara czes. *fara* ‘plebania, miejsce zamieszkania księdza’ – pol. *probostwo*

fararz czes. *farář* – pol. *ksiądz*

hledzieć czes. *hledět* – pol. *patrzeć*

hlawa czes. *hlava* – pol. *głowa*

hned czes. *hned* – pol. *zaraz*

hodina czes. *hodina* – pol. *godzina*
holub czes. *holub* – pol. *gołąb*
horzky czes. *hořký* – pol. *gorzki*
hrać czes. *hrat* – pol. *grać*
husa czes. *husa* – pol. *gęś*
hyrdło czes. *hrdlo* – pol. *gardło*
hyrnek czes. *hrnek* – pol. *garnek*
kaloty czes. *kalhoty* – pol. *spodnie*
knefliki czes. *knoflík* – pol. *guzik*
koło czes. *kolo* – pol. *rower*
komin czes. *komín* – pol. *komin*
kostel czes. *kostel* – pol. *kościół*
krawa czes. *kráva* – pol. *krowa*
kuchyń czes. *kuchyň* – pol. *kuchnia*
modry czes. *modrý* – pol. *niebieski*
mraz czes. *mráz* – pol. *mróz*
nadawać czes. *nadavat* – pol. *poskarżyć*
nieški czes. *dneska* – pol. *dzisiaj*
noha czes. *noha* – pol. *noga*
oblykać czes. *oblékat* – pol. *ubierać*
pec czes. *pec* – pol. *piec*
polednie czes. *poledne* – pol. *południe*
ruka czes. *ruka* – pol. *ręka*
smyrdzieć czes. *smrdět* – pol. *śmierdzieć*
stanuć czes. *stanout* – pol. *wstać*
stopa czes. *stopa* – pol. *śląd*
swatek czes. *svátek* ‘święto, imieniny’ – pol. *imieniny*
syr czes. *sýr* – pol. *ser żółty*
śnidać czes. *snídat* – pol. *jeść śniadanie*
tahnuć czes. *táhnout* – pol. *ciągnąć*
tancować czes. *tancovat* – pol. *tańczyć*
topić czes. *topit* – pol. *palić (w piecu)*
trumpeta czes. *trumpeta* – pol. *trąbka*
uhli czes. *uhel* – pol. *węgiel*
wajco czes. *vejce* – pol. *jajko*
weczer czes. *večer* – pol. *wieczór*
wim czes. *vědět, vim* – pol. *wiedzieć, wiem*

włas czes. *vlas* – pol. *włos*
wrana czes. *vrána* – pol. *wrona*
wrata czes. *vrata* – pol. *brama*
zahlidać czes. *zahlédnout* – pol. *zaglądać*
zajtra czes. *zítra* – pol. *jutro*
zeleny czes. *zelený* – pol. *zielony*
zeli czes. *zeli* – pol. *kapusta*
zwon czes. *zvon* – pol. *dzwon*

Summary

The authoress discusses Czech borrowings in the dialect spoken in the district of Krzanowice, which is situated on the territory of Poland. She examines phonetic borrowings (e.g. *weczer*, *bohaty*), morphological borrowings (e.g. *smyrdzieć*, *tahnuć*) and lexical borrowings (*bryle*, *cesta*), and she comes to a conclusion that in most cases they have been linguistically adapted to Polish. Polonization of Czech borrowings in the dialect of Krzanowice district concerns pronunciation, spelling and morphology. The article also contains an appendix of Czech borrowings which presents the borrowings in the form of entries together with appropriate Czech and Polish words.